

ձայնաւորները մասամբ անհետ ինկած կորսուած են, մասամբ ըի փոփոխուած (որ վերստին դարձաւ լնչ. եւ չենք. օ, սերբ. ձ, ուռ. օ կամ օ), այս ձայնաշղթայի վրայէ, որ նաեւ հին լեզու եւ հին սլաւերէն վերջները երաժշտական շեշտ մ'ունեցած ըլլային:

§ 6. Երաժշտական շեշտին արդիւնքն է այն պարագան ալ, որ հոգաւոր բառին սեռականին մէջ ւն երկբարբառը սի փոխուած կը տեսնենք. անոր համար սխալ է Պր. Կարստի եւ Պր. Մէյէի այն կարծիքը (KARST, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen էջ 43, MEILLET, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique էջ 4), թէ հին հայերէնի մէջ այս սեռականը գեւ ժողովրդային արտաբերուէր՝ եւ միայն միջին հայերէնի մէջ դարձաւ հոգաւոր. միջին հայերէնի մէջ այսպիսի փոփոխում մը չէր կրնար ստեղծուիլ, որովհետեւ այն ժամանակը հին երաժշտական շեշտը արդէն ուժի շեշտի մը փոխուած էր. անոր համար հին հայ. անունները ոչ թէ *անունի, այլ անվնի կը փոխուէր. ըստ հետեւորդի պէտք է, որ հոգաւոր բառին հին հայ. սեռականը արդէն հոգաւոր արտաբերուէր:

§ 7. Մտոյգ է, թէ ւն երկբարբառային սի փոփոխուած ըլլալուն ուրիշ օրինակ մը չենք գտներ. պատճառն այն է, որ ւն երկբարբառը այն ժամանակ շատ սովորագիւտ էր. անունների մէջ եւ անուն սեռականին մէջ ւն երկբարբառը այն ժամանակ գոյութիւն չունէր, այլ տառը միայն անուն անուն անուն ուղղականներուն եւ հայցականներուն մէջ կը գտնուէր (հմմտ. Գոգոռան, սեռ. Գոգոռան). հոգաւոր վերջաւորութիւնն ունեցող գոյականներուն (դուրջաւոր, հոգաւոր, եւն) մեծագոյն մասը այն ժամանակը գեւ չէր կազմուած. ընդհանրապէս հոգաւոր վերջաւորութիւնը սկզբան անդ. անուններէ միջին վերջաւորութիւնը հետ միացած էին (ը. օ. ասած) ծագում առած է (ը. օ. *իւրածէ իւրած):

§ 8. Նաեւ հոգաւոր բառին յոգնականին (հոգաւոր, սեռ. հոգաւոր) այն ժամանակ գոյութիւն չունէր, որովհետեւ այս բառը սկզբան անդ անշուշտ «կուռք» չէր նշանակեր. հոգաւոր բառը անշուշտ սկզբան (ինչպէս ամէն ուր վերջաւորութիւնը կազմուած գոյականները) կը նշանակէր վերացեալ գաղափար մը. անտարակուսելի է, որ հոգաւոր, հոգաւոր բառերուն հետ առընթերցելի ունի. աս ձայնը կը

մեկնուի այն պարագային, որ հոգաւոր անգանդը (որմէ ծագած է հոգաւոր բայը, թէեւ յետոյ արմատ դարձած), սկզբան անդ կրնայ ն. արմատ մ'եղած ըլլալ, ինչպէս կը կարծէ Կլուգէ (KLUGE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, fest բառին ստուգաբանութեան մէջ). ըստ հետեւորդի՝ հոգաւոր սկզբնաբար «ստեղծանել, ստեղծում, արարչութիւն», եւ ապա «արարչ» կը նշանակէր (հմմտ. լատ. providentia 1. նախախնամութիւն, 2. «նախախնամող, աստուած»), արդ՝ յայտնի է, որ այսպիսի բառ մը «կուռք» կամ «դիք» նշանակել չէր կրնար. երբ յետոյ հոգաւոր բառին յոգնակի մը կազմուեցաւ, երկբարբառներուն նուազումը շատ ժամանակէ ի վեր աւարտեալ էր եւ չկրնուեցաւ. բարբառութիւններն ալ (հոգաւոր-ծիւն) երկբարբառներուն նուազման ժամանակէն ետքը կազմուած են:

Նոյնանգ, Մարտի 26ին:

ՎՈՐԱՆԻ ՊԵՏԵՐՍԵՆ

ՎԵՆՍՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՅԱՆՈՐԱՆԻ ՅԱՆՈՐԱՆԻ ԲԻՐՈՎ ԶԵՐԵԹԵՆԸ

Ջուղան, պանծալի Ջուղան, Հայ մարտիրոսութեան երբեմնի այդ ընդարձակ թատերաժայռը, որ անօրինակ արեւտներու, ստակալի առատագանքներու տակ հեծելով իսկ, դարձեալ կրցաւ Յիշատիկի տպագրութեան ու գրագրութեան վերածնունդի օրրանն հանդիսանալ, արեւելիքի չորս կողմը՝ Նշանաւոր Հայ գաղթականութիւններու, յայտը ըլլալ. Ջուղան, ա՛հ այդ նուիրական Ջուղան, ըստիւր Հայ Եկեղեցականներ, գիտուններ ու բազմաթիւ վաճառականներ արտագրելով հանդերձ, ծնաւ նաեւ երբեմն նշանաւոր Հայ բժիշկներ, որոնց եթէ ոչ անդրանիկը, գեթ հնագոյններէն կրնանք համարել Թահիրը կամ Թէրթ Բէյի շէյխները:

Նշանաւոր է ընտանի Հերմէթեան մականունը, եւ շէյխացիներ, թէ աւստի է անոր Ժալ գոյմը. Է. Ղ. Նիշանի թէեւ կը յիշէ զայն իւր զեւթեաններէն մէջ¹, բայց բացառութիւն մը չի գրեթէ անոր վրայ, եւ զարմանալի է, որ այս մականունով ընտանիք մը գոնէ անգամ մը իսկ

¹ «Հայ-Վենետ», Վենետիկ. - Ս. Ղապար 1896, էջ

չեն յիշատակեր, ոչ Մեսրոպ Թադևոզեանց¹ եւ ոչ Թարուծիւն Տէր Գովհանեանց², որոնք՝ Նոր-Ջուղայի նախնի Հայ բնակիչներուն ընդարձակ ցուցանիւնն հրատարակած են ժամանակաւ:

Մականունին պէս մուկ է եւ կենսոյն այս բժիշկին, որ հազիւ մէկ երկու յիշատակութիւններ ունի պահուած Միխիմարեան կրկին Միաբանութիւններուն քով, յիշատակութիւններ շատ ցանցաւ, բայց խիստ կարեւոր, զորս առաջին անգամ 1894ին՝ հանցեալ ինձ ծառօթացընել Վենետիկէն, Հ. Բարսեղ Սարգսեան, եւ հերու ալ Վիննայէն՝ Հ. Թովմաս Վետիկեան:

Գիտուն եւ գիտասէր Հայր բարեկամներու առած անընկուծիւններուն շնորհիւ է, որ պիտի ջանամ ուրուագրել այսոր 18^{րդ} դարու այս Հայ բժիշկը, որուն գործունէութեան վայրն եղած է՝ ոչ միայն Պարսկաստան այլ եւ՝ Թուրքիա ու Վենետիկ:

Բնիկ Ջուղայեցի, ինչպէս կ'աւանդեն Միխիմարեանց յիշատակագրութիւնները, Թակոբ բժիշկ Հերմէթեան կը թուի ծնած ըլլալ վերջնիւնի դարու սկիզբը, 1706 թուականին. նշելով Յիշատակարանի մը, որ պահուած է Թրիեստի մէջ եւ զոր պիտի կարդանք քիչ մը յետոյ:

Եղանի շէ թէ ո՞վ էր իւր Հայրը, եւ թէ ո՞ր առած է ինք իւր նախնական կրթութիւնը: Զուլդ, որ 18^{րդ} դարու սկիզբները, կէս դարէ՛ ի վեր արդեն ունէր իւր Վենետիկէան համալսարանը վաղէն եւ իւր արդիւնաւոր Դպրոցները³, արդեօք Հերմէթեանի ալ առաջին կրթութեան օրրանը չեղաւ, շատ հաւանական է, թէ եւ կրկնորէն ինչ պատճենիւթեան տանը Թակոբ յղուած ըլլայ Վենետիկ, ուր՝ նշանաւոր ազգական մի ունի եղբի այն տանը, Կոնտէ Պիէռօ (Conte Piero) Հերմէթեան անուն, որ

¹ «Ազգասէր» Կալուստ 1846—1847:

² «Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու որ յԱպաստան» ալի. Թարուծիւն Թ. Գովհանեանց Եղադրեալ ի Նոր-Ջուղա 1890:

³ «Հերմէթեանի յորեմբումը ազատաւոր մ' արգիւց ռուրէ անուի մը, եւ կամ՝ պարսկեան Հերմէթեան է այն Վարդապետ Նշանակող (Յն. «Բազմալիւս» յուն. 1898 էջ 7), կամ՝ Հերմէթեան Ժամա Փայալ» Նշանակող: (Յն. «Արքայամ Կաթողիկոսի Կրտսեցու Պատմագրութեան Բառարանը» եւ աղաբարան 1870, էջ 115.) Իսկ կամ՝ արք. Հերմէթեան է: — Թ. Ե. Վ. Ե.

⁴ «Պատմ. Պարսից», Մ. Թադևոզեանց Հատոր Ա. էջ 177, Կալուստ 1848: «Ազգասէր» Կալուստ Հատոր Ա. Թ. Ե. 1845, էջ 84: Եւ «Պատմ. Նոր-Ջուղայու», Թարուծիւն Թ. Ե. Թակոբ Գովհանեանցի, 1891 ի Նոր-Ջուղա, Հատոր Բ. էջ 1—7:

շատնց հոն կը բնակի եղբի արժանացած իսկ կոմսութեան տիրաւորին: Այս տեղեկութիւնը կը գրէր ինձ Հ. Բարսեղ Սարգսեան 1894 Սեպտեմբեր 19ին, քաղերով Ս. Ղազարի Վանքի ժամանակագրութիւններէն, բայց Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան, իւր Միտալն եւ Հայ-Վիտի երկերուն մէջ, բնաւ բան մը չի յիշեր այս մասին: Ուրեմն՝ իւր մեծանուն ազգականին պաշտպանութեամբ Վենետիկի մէջ նախապատրաստուելով, թերեւս Միխիմարեանց քով, ապա կը հետեւի բժշկական արուեստի ուսման, զոր՝ ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի, աւարտած պէտք է ըլլալ Պատուայի Համալսարանին մէջ¹:

Եղանի շէ թէ ո՞ր թուականին վկայուած է նա բժիշկ Վենետիկի վանքի Ծարեգրութիւնները լուռ են այս մասին, եւ կ'աւանդեն միայն, ըստ Հ. Բարսեղ Սարգսեանի, թէ Թակոբ Թահմազ խուլի խանի² բժիշկն եղած է:

Թահմազ խուլի խան, որ սոսկական մէկն էր, պարզ ջորեպան մը, եւ ի սկզբան Նազըր-խուլի կը փոխէր, Պարսից Շահթահմազ Թահաւորին ծառայութեան մէջ կը մտնայ 1729ին. Շահթահմազ գոհ մնալով անկէ, քիչ յետոյ կը պատուէ զայն Թահմազ-խան տիրաւորով, զոր Նազըր կը փոխէ եւ ինքզինքը կ'անուանէ Թահմազ-խուլի-խան (Թահմազի ծառայ):

1734ին Թահմազ-խուլի-խան՝ կ'ըլլայ Սպարապետ. պատերազմներու մէջ մեծամեծ յաղթութիւններ կ'ունենայ, եւ յետոյ, բախտին բերմամբ ալ, մինչեւ Թահաւորական գահը կը բարձրանայ Նազըր շահ անունով³:

Արդ՝ եթէ ընդունինք, որ Թակոբ Հերմէթեան գինն 1735ին Թահմազ-խուլի-խանի ծառայութեան մէջ մտաւ, կրնանք նիթագրել, թէ նա 25 կամ 26 տարեկան աւարտեց իւր ուսումը, այսինքն՝ 1731—32 թուականներուն, եւ եթէ ընդունինք որ քիչ մը ատեն ալ դեռ խալիս մնաց, ինչ որ անհաւանական չէ, դէպի 1733—34 վերադարձած՝ կ'ըլլայ նա իւր Հայրենիքը, ուր՝ ունէր թերեւս իւր ծնողքը կամ

¹ «Հայ Վնետոն», Հ. Ղ. Ալիշանի, Վենետիկ 1896, էջ 505—508:

² Նախակ առ իս Հ. Բարսեղ Սարգսեանէ, յաթ 1894 Սեպտեմբեր 19:

³ «Պատմ. Հայոց» Զաֆեան Գ. Հատոր էջ 814—818: «Պատմ. Պարսից», Մ. Թադևոզեանց, Հատոր Ա. էջ 183—198: «Արքայամ Կաթողիկոսի Կրտսեցու Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նստոր-շահին Պարսից», Ի Վաշտապատ 1870, էջ 47—57, եւ «Պատմ. Հայոց, Ս. Պալասանեանի, Թիֆլիս 1895, էջ 628—634: «Հայկական Տպագրութիւն» 1850, Թիֆլիս 1902, Հատոր Բ. էջ 403—408:

ուրիշ ազգականներ, եւ ուր կոյիսն նաեւ հոծ բազմութիւն մը տոհմիկ եւ մեծափաթեամբ չայտնուի՝ որոնց մէջ հանած Քաճառեան շնորհիւ թերեւս մտաւ կը գտնայ Քաճառեան-խուլի-խանի քով, ասոր սպարապետութեան ժամանակը։

Յակոբ Հերմէթեան հարկաւ «արքունի բժիշկ», տիտղոսին աւարտանապաւ 1736ին, այսինքն՝ այն տարին, երբ Քաճառեան-խուլի-խան Ներսիսի փորձ՝ Մուղանի (Դարանազաւ) մէջ ինքզինքը Պարսից ալքայ կը հրատարակէր պաշտօնական հանդիսութեամբ, եւ մեր Աբրահամ Կրետացի Կաթողիկոսն ալ (1734—1736) Հայ երեսելիներու հետ հոն հրաւիրելով, անոր օրհնելու տար իւր սուրբ, եւ կաթողիկոսին իսկ ձեռքով իր մէջքը կապել կուտար² այն տարը, որով աւազ, այնչափ Հայերու արիւնը պոստի թափէր յետոյ, այնչափ դառնօրէն։

Քաճառեան-խուլի-խանի բժիշկը լինելով, Հերմէթեան հարկաւ ստիպեցաւ հետեւել անոր բոլոր պատերազմներուն մէջ, եւ այսպէս՝ մեծ հռչակ ունենալ այն ամէն երկիրներուն մէջ, ուր իւր տեւը յաղթական փշտ կը հանդիսանար. եւ ինքը սեւել «Եգիպտոս», յորդանանով եւ նաւով եղած, ինչպէս եւ կը յայտնեն զայս Վենետիկ վաճառի ժամանակագրական տեղեկութիւնները³։

Ինչորիմ եւ սակայն գիտնալ, թէ՛ Հերմէթեան մինչեւ վերջը ձեռք Քաճառեան-խուլի-խանի բժիշկը, կրցաւ շարունակել անոր հետ երկար առնել, կրցաւ անտարբեր ձեռք ու անթաք աչքով վարել իւր պաշտօնն այն բռնաւորին քով, որ՝ սկիզբներէ ընդ մերող մը Հայերու, վերջ ի վերջոյ եղաւ ամենաոխիւրիմ թշնամի անոնց⁴, արիւնհարուտ գազան մը դարձան եւ Նոր-Ջուղայիցի ու Նախիջևանի Հայերն ոչ միայն կապահոյց կողողացնէ, այլ եւ՝ վայրագ ստեղծութեամբ մը մահացնեն իտաւա զանոնք, անոնց ամուսկեցին սպաննել տաւա, հարստին ամուսնեցնելէ, ընտանիքի ծնը հայրեր կենդանւոյն այրել, և

կուրացնել հրամայեց⁵, անոնց տունները, տեղերը, եկեղեցիները քանդեց ու աւերեց, եւ ինչ որ Շահաբաս⁶ ըրած էր Հին-Ջուղայի համար, Քաճառեան-խուլի-խանն ալ Նոր-Ջուղայի համար ընել լինեց, մինչեւ որ ինքն ալ 1747ին սրա խողովոյ սատկեցաւ իւրայիններէն⁷։

Չեմ կարծիք այս, որ Հերմէթեան շարունակեց ձեռք միշտ Նարը շահի մօտ, եւ գեղի 1744 կամ 45ին՝ անոր ամէնէն կատարել խժգոտութիւններուն ժամանակը⁸, պէտք է փախուտ տուած ըլլայ անոր քովէն, այլուր երթալ փնտռելու իւր կեանքը, եւ քանի որ Ս. Ղազարի ժամանակագրութիւններն Հերմէթեանի համար կ'աւանդեն թէ Բասոր կը բնակէր⁹, յայտնի իմէ եւ ապաքեն թէ՛ Նարը շահի քովէն փախելէն յետոյ անցած է նա Բասոր, ուր 1800 դարու սկիզբէն ի վեր բնակութիւն հաստատած էին Նոր-Ջուղայէ հայաժողովը Հայերն¹⁰, եւ մինչեւ 1775¹¹, քերթիման Պարսիկ իշխանին տիրապետութիւնը, Նշանաւոր էին վաճառականութեամբ¹²։

Բաւական տարիներ Բասորայի մէջ գործելէ վերջը, երկիցս գեղի Դաալիա ուղեւորութիւններ կ'ունենայ, որոնց մասին Հ. Բարսեղ Սարգսեան, Ս. Ղազարէն կը գրէր ինչ թէ¹³։

«Եգիպտոսն Հերմէթեան Ջուղայեցի, եկած է ուխտի ու վանս, նախ յամին 1765, ի Թուրքիսի տառն, բերելով ընդ իւր եւ զորդին իւր զպատանին Պետրոս» զոր՝ Մխիթարեանց ինամքին կը յանձնէ, նախապարտաւորելու բժշկական արուեստի գիտութեանց։

¹ «Պատմ. Պարսից, Գ. Թաղապետացի էջ 193-194: «Պատմ. Նոր Հուլայի յԱսպարան, Ե. 389 Եգիպտոսեցի, Հատար Բ. Գրեւի 129 (Սեղեցի ի Նստոր-շահի) էջ 259-277.

² «Պատմութիւն Սուրբ Դավիթծոցւոյն Սեպտեմբ. 1669: էջ 141-161.

³ «Պատմութիւն Հայոցի Չամչեան Հատար Գ. էջ 818, եւ նաեւ վերջերեւ Գ. Երկրը Թաղապետեցի ու 389 Եգիպտոսեցի:

⁴ Եւ «ՄԱՌԻՍ».

⁵ Նշանակ առ իւր Հ. Բարսեղ Սարգսեանի ի 19 Սեպտեմբերի 1894:

⁶ «Պատմ. Նոր Հուլայի որ յԱսպարան, Ե. Եգիպտոսեցի, Եգի. ի Նոր Ջուղայ. 1881, Հատար Բ. էջ 108: (Սեղ. Պատմութեան Ս. Հատարի 295-297 էջին մէջ կայ տխուր նամակ մը Բասորայի Հայ Գաղթականութեան կողմէն գրուած՝ 1752 Նոյեմ. 26 թուականաւ):

⁷ Սեղ. Հատար Ե. էջ 317:

⁸ Սեղ. Բասորայի մէջ Հայերը շատ քիչ են, հազիւ թէ 100ի շանոնք, անքի փոքրիկ եկեղեցի մը Ս. Ստեփանոսէն անուանով (անս «Բարսեղեան պէշի Բերդեշխան Յանապարհորդութիւն ի Բաքմեմ ընդ Հայաստան» Եգ. Սեպտեմբ. էջ 110-111):

⁹ Նշանակ 1894 Սեպտ. 19:

¹ «Պատմ. Նոր Հուլայի որ յԱսպարան, Ե. 389 Եգիպտոսեցի, Եգի. ի Նոր Ջուղայ. 1880, Հատար Ե. էջ 86-152:

² «Պատմ. Հայոցի Չամչեան Հատար Գ. էջ 815: «Պատմ. Պարսից, Գ. Թաղապետացի Հատար Ե. էջ 198: «Արարամ կաթողիկոսի Գրեթապոյ Պատմաբանութիւն, Վաղարշապատ 1870, էջ 59-61, եւ «Պատմ. Հայոց, Ս. Պատմութեան, Թիֆլիզ 1895, էջ 692: «Հայկական Տպագրութիւն, Էջ, Թիֆլիզ 1902, Հատար Բ. Մասն Ե. էջ 408:

³ Նշանակ առ իւր Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեանի, ի Ս. Ղազարէ վեհապետ յամ 1894 Սեպտեմբերի 19:

⁴ «Պատմ. Հայոցի Չամչեան Հատար Գ. էջ 816-818:

գերտու պատանին, հարկաւ 17 կամ 18 տարեկան մը կար այն ատեն, որով՝ ծնած կ'ըլլայ, 1747 կամ 1748 թուականներուն, այսինքն՝ չէրմէժեան բժշկին Բասթա հաստատուիէն երկու-երեք տարի յետոյ:

Հէրմէժեանի այս ուղեւորութիւնը դէպ ի Ս. Ղազար, ապացոյց է թէ հին ատեններէն ունէր ծանօթութիւն Մխիթարեաններուն հետ, ինչպէս նաեւ մեծ սէր եւ համակրութիւն, որ՝ իւր զաւակը կը յանձնէր անոնց կրթական խնամքին: Առանց Մխիթարեաններուն քով աշակերտած ըլլալու, Թակոբյան Հէրմէժեան չէր կրնար իւր զաւակին համար այս որոշումն ընել:

Զաւակը Վնեստիկ թողով, Թակոբ բժիշկ Բասթա եր գառնայ, բայց՝ հինգ տարի վերջը 1770 Մարտի 4ին երկրորդ անգամ կ'երթայ Վնեստիկ, թերեւս Բասթա տանելու իւր օրգին, որ՝ իւր բժշկական ուսումն աւարտելու մօտ էր հարկաւ:

Այլ կ'երեւի թէ՛ այս երկրորդ ուղեւորութիւնը վերջնէր կ'ըլլայ, ալ Բասթա չի վերադառնար եւ վերջնականապէս կը մնայ Վնեստիկ. որովհետեւ՝ 1772 Ապրիլ 28ին, (ինչպէս կ'աւանդեն Ս. Ղազարի վանքին տարեգրութիւններ եւ կը գրէր ինձ Հ. Բարսեղ Սարգսեան) կ'որոշու նա, ի քիչի՛ն լուծու Ս. Ղազարն, որտե՛կն օրէ՛կ:

Այն ատենները, Բասթայի Հայերն սկսած էին արդեն նեղուիլ, անհանգիստ ըլլալ. Պարսկական աւերիչ ասպատակութիւնները դէպ ի Բասթա ալ խոժեղու՞մ մօտ էին, ուրեմն՝ Թակոբ բժիշկ խոհեմութիւն համարեց ալ չերթալ հոն, ու լաւ սեպեց մնալ Վնեստիկ, այդ ազատ երկինքին տակ իւր նորընծայ բժիշկ զաւակին ապարեղք թերեւս պատրաստելու եւ իւր ծերութեան օրերն ալ գնէն, խաղաղ անցընելու:

Թակոբ Հէրմէժեանի Ս. Ղազարու վանքին բժիշկ անուանուիլն ապացոյց է, թէ նա վկայուած էր Համալսարանէ մը եւ Խառաղկան Համալսարանէ, առանց որոյ պիտի չէրնար իրաւունք ունենալ բժշկութիւն ընելու Իտալ հողի վրայ, եւ Մխիթարեան Միաբանութիւն ալ համարձակութիւն չէր ունենար վտահայելու անոր բժշկութեանը:

¹ Նամակ Հ. Բարսեղ Սարգսեանի առ իս՝ յամի 1894 ի 10 Սեպտեմբերի:

² «Պատմ. նոր Զուղայի որ յԱպահանք Յ. Թովհանեանի, Հատար Ա. էջ 317, եւ Հատար Բ. էջ 108:

Մխիթարեանց վանքին բժիշկ լինելովն հարկաւ բժշկութիւն կ'ընէր նաեւ Վնեստիկ քաղաքին մէջ, ուր աղգային մեծ գաղթական ծուլութիւն մը կար գեռ այն ատեն, միասնանշ Ջուղայեցի շայրերուց զոր կ'ուսանինք Հ. Ալիշանի Հայ-Վնեստիկ:

Բայց Յ. Հէրմէժեան, ոչ միայն Վնեստիկ մէջ, այլ եւ Վնեստիկէն դուրս կ'ընէ բժշկութիւն, եւ մինչեւ թրիքստ նամակներով կ'ուղղէր բժշկական խորհուրդներ ու գարմաններ:

Այս բանին ապացոյց է իւր մէկ նամակը, զոր ուղղած է նա առ Հ. Դաւիթ Վն. Թրիքստի, 1777 յուլիսի 12ին:

Այս նամակը, անգին յիշատակը Հէրմէժեան բժշկին, կը պահէ այժմ Վնեստայի Մխիթարեանց վանքին Գրառնը:

Նհատիկ այդ նամակը, զոր նշնու թեմամբ կը զետեղեմ հոս,

Au Rev. Tres R. Père David.

Վնեստիկ, յուլիսի 12, 1777:

Հրամանաց յուլիսի 3ին գին Յուսէ ինձ հասավ եւ այն որ օտաքի պետրոսով աղարկելիք էն էլ Հաւաթ. եւս մակալային եւ փոքն աստուծով ամենու հոգն սպանով դէպ խառան ինչ որ ասելով ինձ ասաց եւ մեկմեջ այս գրուածն որ չիքթա ջրօն լվանալ վերադարձաւ լաւ ես արել. շուտ է լիւրջութիւն որ արեւը գուռ չի եւ էլ զարն լուրի. նշնայ է որ շատ վաղ միտ իտեմակելու եւ խոցի ներքալին գահր. կամ միւսն իտեմականայ հմ պիտու է. միտ ուրիշ օտաք ջրով լվանալ լե՛վ իտեմակ բախիլ որ է անուսն լա՛վ իտեմակ Plintango որ ամէն տեղ կու կանայի եւ լիայ. այս տեղեն ամէն որ թաղայ միտ բուռն կանայ բերիլ, գուր ծեծիլ ջրան բերիլ 3 կամ 4. օնցայ եւ միտ փոքր գուր խոցիլ խոցիլ լե՛վ լիայ եւ էլ միտ իտեմակ շորերու՛մ դուրի կեա կամ՝ 1 սահաթ խոցիլ վերին պսիլի եւ ես միտ եւ քոյ միտ գնեմ դիւ. իտեմակ բախիլ եւ շորի. եւ ան միտմիտ մի դնել որ շատ ուժ կարի վախճեն չի եփոր ժամանակն կոյ հրամանաց կանած դրայ բերիլեա գնեմ. եւս հրամանաց ինձ չես գրել թէ էն 5 խորաք հապի հասելայ ապայ այս գրուած իտեղայ որ միտ խորաք էլ իտեմակ եւ 4 կամ 8 անուսն լե՛վ անայլ արել եւ երկու որ մէյան տվել լե՛վան արիլ. մնայորն էն կանոնին որ գրելու՛մ անեա. եւ գրելու որ այս դարձելու օտա՛ պարեն օտաք պետրոսին բերի որ խա՛մերլամ մարթայ. եւ էլ միտ փոթիկ զե՛լամ՝ գրի միտ չիլայ Sal Volatil de Vipere եւ էլ 10. դանայ հոպ որ է 10. խորաք. շուտ չըցայ թէ հաւ պերն միտ եղմուն կեռեն հրամանաց 11. դանայ եղ հոպ չնիլ որ է 10. խորաքայ եւ էլ նմանապէս որ արեւիս գրելու՛մ արուման էլ նմանապէս արեւ. շուտ է շորն եկավ հրամանաց շատ ֆըրի. ջափի եւ քանի մէջ ալ խա՛մերլե իտեմակեա բախիլ որ չի փոշմանես եւ կամ նա՛մերլե որ է բնութենիդ շատ նեղութեն եւ ուժ միտ արիլ. եւ ինչ որ դեղով փարթզով արումանք եւ վտա եղանակումն եւ իտեմակ. ալ ուսելն էլ որշանք որ կարելիայ պատասաքոր հրամանաց անեմ գուրու չի. եւ որշանք որ կեռես դաք կացիլ. չէ միտն եւ մարմնը նամ՝ ընի եւ ընժիմն գեղեն պսիլի որ միտ քան իրեա չուայ եւ այլ Sal Vipere շաքամի 3 հոպ այն օրն որ գեղեղ. օրն չի 8. կուրու. քաշ. որ է չի՛րէ՛վ կու. քշեմ եւ միտ դիփ թաւ քո լիքին կամ ալան խաւ շուով որ գու լիքի հեղն կու խաքան կե իտեմ. առաւ

վիճանայի Միխիթարեանց վանքը գտնուած Յիշատակարաններ:

Բայց մինչեւ վերջը վնեւտիկ չի փորձեալ Յակոբ Հէրմէթեան եւ գեպի 1780ին ընտանեօք կը փոխադուի բոլորովին թրիեստ, որ վաճառականեան հարուստ քաղաք մ'եղած էր, եւ ուր կային նաեւ բազմաթիւ երեսելի Հայ վաճառականներ, որոնք շատոնց հաստատուած էին հոն, յառաջ ինչ առ զինչ առաջ (1775) Միխիթարեանց հարստեան, ինչպէս կը գրէ Հ. Վելչան իւր Սիւնիսին մէջ:

Թրիեստի մէջ հազու հինգ վեց տարի կ'ապրի Յակոբ Հէրմէթեան, եւ արդէն յոգնած ու խոր ծերութեան հասած, կը կնքէ նա իւր կեանքը թողլով հոն իւր բոխիչ գաւազը, որ շատ անուանի կ'ըլլայ:

Իւր մահը պատահած է՝ 1786 Նոյեմբերի 9ին, որու մասին վիճանայի Միխիթարեաններն ունին օրինակը կարեւոր Յիշատակարանի մը՝ զոր յիշեցի վերեւ եւ որ այժմ կը պահուի թրիեստի մէջ. հետեւեալն է այդ Յիշատակարանը.

«Եսմի ճեառն 1786, Նոյ. 9, ի շորորդ տամու յետ կեսուուր փոխեցաւ յաստանց զարոն Յակոբն Հէրմէթեան ջուղայեցի ի հասակի իբր 80 ամաց եւ ի հետեւեալ աւուր բերաւ յեկեղեցին հանգիսի, եւ ի 12 ամսոյս թարեցաւ ի գաւթի եկեղեցոյն սրբոց մարտիրոսաց

Եւ Հ. Կոմիտէ Կարգաւորեալ Լուրդոյեք Միխիթարեան եւ Նկնդեցան հաստատուն՝ եւ վկայեմ»:

Այս սրբոց Մարտիրոսաց եկեղեցին զարդիւ գոյութիւն չունի. թրիեստի Միխիթարեանց կը պատկանէր այն, զոր՝ ասոնց վիճանա փոխադրուելէն (1810—11) յետոյ Աստորիական կառավարութիւնը կ'ունէ ու քանդելով, տեղը տուններ կը շինէ: Որով՝ մեր ինքզ բոխիչն ոսկերոտիքը՝ որոնք ի կենդանութեան արդէն գրեթէ հանգիստ չէին ունեցած, յետ մահու ալ կը զոհուին հանգիստի եւ տարիներ վերջը կը փոխադրուին այլուր:

Սոյն Յիշատակարանն եւ ասոր հետ ուրիշ շատեր, որոնք թրիեստի երբեմնի Հայ գաղութի անդամներուն ծնունդը, ամուսնութիւնը եւ մահերը կ'արձանագրեն, 1775—1812, կը յօրինեն եղբ. հարստ մը, Հ. Կոմիտաս վ. Կարա-

պետեանէ, Հ. Աստուածատուր վ. Բարիկեանէ եւ ուրիշ Միխիթարեան վարդապետներէ գրուած եւ ստորագրուած, որ այժմ իւր խառնեղեն ընագրով կը պահուի եղբ. թրիեստի S. Maria Maggiore եկեղեցոյն դիւանը: Այս Հատորին ամբողջական ընդօրինակութիւնը կատարած է 1895ին Հ. Գրիգորիս վ. Գալէմբեարեան եւ փոխադրած զայն վիճանայի Միխիթարեան վանքը, որուն շեռագիրներուն 454^{րդ} Հատորն է՝ «Գրք. Միքիւն, Գալիւն Նիւնիւն Վոյն թրիեստի յուլ 1775 Ծ. Թ. 1812 վերնագրով:

Այդ շեռագիր Հատորին մէջն է, որ սոյն վերագրեալ Յիշատակարանն եւ ուրիշներ, ընդօրինակած եւ յղած է ինձ վիճանայէն բաւական Հ. Թովմաս Կետիկեան, առանց որոյ պիտի չկարենայի շին ու շատ լուստարանը Յակոբ Հէրմէթեան բոխիչն, որուն համար Հ. Կոմիտաս թէեւ բոխիչ բառը չի գրեր Յիշատակարանին մէջ, բայց թուականն եւ ջուղայեցի բառը կը յայտնեն թէ մեծնոցը նոյն ինքն մեր կենսագրել ուղած բոխիչն է:

Ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակսին մեզ բնաւ, եւ Հ. Բարսեղ Սարգսեան, դարձեալ քաղելով Ս. Գաղարու վանքին արձանագրութիւններէն կը հաճէր ինձ գրել 1894ին, թէ՝ Յակոբեան Հէրմէթեան բոխիչ, «չլիւթու էր չէս ինչոյ, այնչա՛ն է լիւթու եւ էր»:

Վերիմարանութիւնը, կամ աւելի եւս բոշկա-քիմիաբանութիւնը iatrochimie, ժամանակին տիրող ճիւղն էր բոշկութեան, եւ չեմ գարմանար որ Յակոբ Հէրմէթեան ալ հետամուտ ըլլար այն ճիւղին. եւ հետեւող էր ուրեմն Սիլվիուսի, Լէյպցիցի, Լոֆմանի, Վոլֆի, Լուսովիչի, Ստահլի, գաղափարներուն եւ պայաքիւր միայն բաւական է մեզ ըսելու, որ նա հմուտ եւ ուսումնասէր բոխիչ մըն էր, եւ կը զբաղէր բոշկական այն ընտիր վարդապետութիւններով որոնք կ'իշխէին այն տանն հանուր Եւրոպայի մէջ եւ որոնցմէ ծնաւ Լավուազիէի պէս մարդ մը (1743—1794):

Ինքը բան մը ունէր արդեօք գրած ալքիմիաբանութեան վրայ, յայտնի չէ. ամէն պարագայի մէջ, չեմ կարծեր որ բոլորովին մոռացութեան մէջ թողնելու իւր փորձաբանութիւնները, երբ իւր սիրած ճիւղին համար գործակից մը իսկ կ'ունենայ իրեն Բարայի մէջ, Հէքիմ Ծատուր անունով բոխիչ մը, նոյնպէս ջուղայեցի

1 Միխիթարեան, Երեւան, Սիւնիսին Վեպարհին Հ. Վ. Նիշանի, Վեպարհին, էջ 462:

1 Մայր Յուլիան Զեռագրաց վ. Միխիթարեան Մատենադարանին, Հ. Թաթաւի, էջ 925:

2 Մեղն, էջ 924—925:

որ անունով միայն յիշուած է, ըստ Հ. Սարգսեանի, Վենետիկի վանքի արձանագրութիւններուն մէջ:

Եւ անշուշտ բաւականի ծարար եւ վարպետ եղած է որ կրցած է թահմազ խուլի խանի պէս մէկու մը բոխին անուանուիլ, եւ յետոյ ալ երկար տարիներ ապրելով Բասրա, կրցաւ հարկաւ հոն ալ մեծ անուն եւ համաւառնեալ, որու մասին դժբախտաբար ծանօթութիւն մը ընձաւ չունինք. գիցէ որ մը ժամանակը, խորհրդաւոր յայտնութիւններ ընէ մեզ այդ մասին:

Իւր Պետրոս զաւկէն զատ՝ ունեցած է նաեւ ուրիշ զաւակ մը Գրիգոր անուն, որ կարծեմ՝ Թրիեստի մէջ վաճառականութեամբ զբաղած է, թէեւ Հայր Ալիշան այս երկուքին մասին ալ բան չի գրեր իւր Հայ-Վենետիկ մէջ, Պրճան — յիշատակին՝ Վենետիկի այն Հայ Գաղութին, որ ԺԴ — ԺԶ դար նշանաւոր եղաւ եւ հազիւ մինչեւ 1717 դարուն վերջն ապրեցաւ: Բայց Հէրմէթեան Եակոբ բժշկին հետ կը յիշէ անունները խումբ մը ուրիշ Հայ բժիշկներու՝ որոնք ապրած են Վենետիկի մէջ եւ անունով միայն յայտնի են. ասոնք են՝ 1. Անճելոյ՝ որդի Ալեքսանեան Նիկայի, վախճանած 1796ին. 2. Դոմինիկոս Աղէքսանդրեան Թոռը վերոյգրեալ Նիկային, նաեւ 1806ին եւ վախճանած 1870ին, զոր ճանչցած է Հ. Ալիշան: Նշնայէս 3. Մարկոս Հայրապետեան վերաբոյժ մը: 4. Պօղոս Մանուէլ Շէհրիման, եւ 5. Յովհաննէս Սեղոսեան, որոնք բոլորն ալ ուսած են՝ ըստ Ալիշանի, Պատուայի բժշկական Համալսարանին մէջ:

Եակոբ Հէրմէթեան բժշկէն զատ, Զուղա ընծայած է շատ բժիշկներ, որպէս՝ Մայնաս բժիշկ Զուլայեցի, Դատուր բժիշկ, Մինաս բժիշկ Ուսպէրեան, Պետրոս բժիշկ Քալանթարեան եւ ուրիշներ, որոնց մասին պիտի ջանաք գրել ուրիշ առթիւ:

Բնիւս, 5 Մարտ, 1904:

Տորթ. ՎԱՐՈՒՄ Ե. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

«Հայ-Վենետիկ», էջ 505—506:

ՄԱՅԻՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՆՄՈՆՈՍԻ ՄԵԿՈՒԹԻՐՈՒՆԸ ԳԻՐԳՈՐ ՄԱՅՈՒՆԻՍԵԱՆԻ ՀԻՆԻ ԺՈՒԹԻՑ

Քիչ ուրախական երեւոյթ չէ մեր նախնեաց երկերուն օր ըստ օրէ մատենադարաններու մուկ խորշերէն ի լոյս ընծայուած եւ ընդհանրութեան հանրամատչելի եղած տեսնելը: Այս կարգի երեւոյթներէն մին համարելու ենք նաեւ «Նոննոսի», Գր. Մատուածաբանի ինչ նշգրուածոց մէջ եկած հեթանոսական առասպելաց մեկնութեան հայ թարգմանութիւնն, որ թէեւ պիտոյց անծանօթ մնացած չէր ցայժմ, սակայն այսօր ամբողջական եւ մաքուր տպագրութեամբ ի ձեռին տեսնելը շորհալուութեան զոյղն արտայայտութիւններ պիտի չլինէ, մանաւանդ յատկապէս այս կարգի գրութիւններով զբաղողներէն, որոնց ուշագրութեան կը յանձնեմք մատենան, մերովսանն հետեւեալ քանի մը հարցումներուն — որոնք կից կ'ընթանան գրեթէ ամէն նորագիտ գրուածոց — թեթեւ պատասխանելով: Նախ թէ ո՞վ է Նոննոս. 2. որոնք են իւր երկերն եւ հրատարակութիւնները. 3. Հայ թարգմանութեան հրատարակութիւնն ո՞ր եղած է, ի՞նչ ձեռագիրներու վրայէն. ի՞նչ աղբւր ունին ձեռագիրը իրարու եւ այժմեան յոյնի հետ. 4. Հայ թարգմանութիւնն քանի՞ն տեղի ունեցած է. 5. ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցած է հայ մատենագրութեան վրայ եւ վերջապէս 6. թէ ի՞նչ պէս է թարգմանութիւնն եւ անոր ոճը:

1. Նոննոսի հայ թարգմանութեան ժամանակն որոշելու համար շատ կարեւոր է այս առաջին հարցման պատասխանը, որ դժբախտաբար մուկ քողի մը տակ կը մնայ տակաւին: Եկե՛ք. Պատմութիւնն այլեւայլ անձինք կը գնէ այս անուամբ մեր առիւժ, այսպէս 1. Մոննոս, որ 449ին Նիքիսոսի շարժողովէն Եդեսիայի նպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: 2. Մոննոս Պանդոպոլսեցի. երեւելի քանաստեղծ մը ի վերջ իշոյ Դ դարու, որ ծաօթ է իւր «Դիոնեսիական»-ով: 3. Մոննոս կրօնաւոր մը, որուն անունն յայտնի է Ե տիեզ. Ժողովոյն պատմութեանէն:

Ո՞վ է ասոնցմէ ճառելի գրութեանս հեղինակը: Հայկական թարգմանութիւնն հեղինակի անուն չկրելով, — գոնէ հնազոյն ձեռագրաց մէջ — ի վիճակի չէ մթութեան քողն երկփնդկելու: Եւսեպիոսի եւ լատին